

Рецензія на книгу "Систематичне богослов'я" Роберта Летема

Сергій Судаков

Український євангельський контекст початку XXI століття характеризується динамічним розвитком та водночас гострою потребою у глибинній богословській ідентифікації. Після десятиліть радянського атеїстичного тиску, який змушував церкву зосереджуватися переважно на виживанні та збереженні базових євангельських істин, настала ера свободи, що принесла із собою нові виклики: плюралізм, вплив західного лібералізму, поверхневий євангелікалізм та необхідність апології віри перед обличчям війни та соціальних потрясінь. У цьому середовищі консервативні реформатські християни в Україні займають унікальну нішу, прагнучи поєднати вірність біблійному одкровенню з багатством історичної християнської традиції.

Поява українського перекладу "Систематичного богослов'я" Роберта Летема (Robert Letham, *Systematic Theology*, Crossway, 2019) є подією екстраординарної ваги. Хоча вихід книги друком ще очікується, сам факт перекладу цієї монументальної праці свідчить про зрілість української богословської спільноти, яка готова сприймати та осмислювати складні догматичні конструкти. Впевнений, що ця книга має стати настільною для українського пастора, студента семінарії та кожного, хто прагне інтелектуального та духовного зростання.

Роберт Летем, професор систематичного та історичного богослов'я в Union School of Theology (Уельс) та ад'юнкт-професор Вестмінстерської богословської семінарії (США), відомий своєю здатністю інтегрувати біблійну екзегезу, історичне богослов'я та догматичні формулювання у цілісну систему. «Систематичне богослов'я» – ця праця, що є *magnum opus* автора, втілює в собі плоди десятиліть викладацької діяльності, пастирського служіння та скрупульозних наукових досліджень.

Книга складається з 8 великих частин і 31 розділу, охоплюючи 1072 сторінки.

Частина 1. Триєдиний Бог (розділи 1-5): від одкровення Божого та аргументів щодо Його буття до доктрини Трійці (біблійна основа, церковні формулювання, запитання, що залишаються) і якостей Божих.

Частина 2. Слово Боже (розділи 6-8): вчення про Святе Письмо (необхідність, канон, натхнення, авторитет, достатність), відношення між Письмом і традицією, тлумачення Письма.

Частина 3. Діла Божі (розділи 9-10): творення *ex nihilo*, провидіння, чудеса, управління світом.

Частина 4. Образ Божий (розділи 11-13): людина у творенні, в завіті (докладна дискусія про завіт життя, що передував гріхопадінню), в гріхові й його наслідках.

Частина 5. Завіт Божий (розділи 14-15): обрання та намір викуплення, завіт викуплення, завіт благодаті.

Частина 6. Христос, Син Божий (розділи 16-20): втілення (біблійна основа, церковні формулювання Ефесу, Халкедону, Константинополя, теологічні питання: *communicatio idiomatum*, безгрішність, кеносис), Христос як Первосвященник (потрійне служіння, спокутування), Христос як Цар.

Частина 7. Дух Божий і народ Божий (розділи 21-27): єдність із Христом (основа, представництво), спасіння та Церква, початок християнського життя (відродження, виправдання, хрещення), хід християнського життя (впевненість, усиновлення, освячення, стійкість), Господня Вечеря, теозис, Церква та служіння.

Частина 8. Кінцеві цілі Божі (розділи 28-31): майбутнє, парусія та воскресіння, суд і пекло, життя прийдешнього світу.

Унікальність підходу Летема полягає в його здатності інтегрувати інгредієнти патристичної ортодоксії, середньовічної теології, реформатського та постреформатського конфесіоналізму в єдиний, цілісний наратив. Для українського контексту, де часто існує розрив між «академічним» та «духовним», або між «східною» та «західною» традиціями, Летем пропонує модель богословствування, яка є водночас глибоко конфесійною (пресвітеріанською) та щиро кафолічною (вселенською). Летем пише як представник «реформатської кафолічності», позиціонуючи реформатську традицію як спадкоємицю «єдиної святої соборної і апостольської церкви». Його праця є «ретельним діалогом між Біблією та великими символами віри і конфесійними традиціями церкви». Летем синтезує Письмо і традицію у класичному протестантському дусі часів Реформації. Він рішуче відкидає підхід «*nuda Scriptura*» (голе Письмо), який ігнорує історичний досвід Церкви, на користь класичного

реформатського розуміння *Sola Scriptura*. Для нього Письмо є вищим авторитетом (*norma normans*), але традиція – віросповідання, собори, праці отців церкви – є авторитетним гідом (*norma normata*). У розділі 7 "Писання і традиція" він демонструє, що ігнорування історії тлумачення призводить до повторення стародавніх єресей. Для українських семінарій, які часто перебувають під впливом американського низько-церковного евангелікалізму з його підозрілим ставленням до традиції, цей акцент є критично важливим. Летем же вчить нас читати Біблію не наодинці, а в спільноті святих усіх віків ("*communion of saints*"). Летем глибоко взаємодіє з каппадокійськими отцями (Василієм Великим, Григорієм Богословом, Григорієм Ниським), Атанасієм та Кирилом Александрійським. Для українських семінаристів та пасторів, які живуть і служать у контексті, глибоко сформованому візантійською традицією, такий підхід є безцінним. Летем демонструє, що ці фігури належать реформатській спадщині так само як і православній, створюючи богословський міст, що полегшує апологетику та міжконфесійний діалог. Більше того, Летем інтегрує набуття середньовічного богослов'я та постреформаційного конфесіоналізму, з'єднуючи їх у скарб, видобутий зі Святого Письма. Він виявляє глибоку повагу до реформатських сповідань віри (особливо Вестмінстерських стандартів, експертом з яких він є), але розглядає їх як *norma normata* (нормовану норму), що підпорядкована Писанню, а не є остаточним горизонтом. Це дозволяє йому критично оцінювати елементи традиції, коли це необхідно, і пропонувати свіжі формулювання там, де цього вимагає біблійний текст або сучасні виклики.

Перша частина праці відкривається розділом «Одкровення Бога», де Летем розглядає аргументи на користь існування Бога (онтологічний аргумент Ансельма, космологічний, телеологічний та моральний аргументи) і на відміну від деяких напрямків богослов'я (наприклад, жорсткого пресупозиціоналізму або бартіанства), які можуть повністю відкидати природне богослов'я, Летем прагне віддати належне загальному одкровенню, водночас підкреслюючи його недостатність для спасіння без особливого одкровення. Він окреслює обсяг та межі загального одкровення у творінні та провидінні, розрізняючи те, що можна знати про Бога як Творця, і специфічне спасительне знання, яке знаходимо лише у Христі через Писання. Такий збалансований підхід є критично важливим для апологетики в секуляризованому світі, озброюючи українських пасторів інструментарієм для взаємодії з публічною сферою, наукою та культурою, не поступаючись унікальністю християнського одкровення.

Розгляд доктрини про Трійцю є, безумовно, перлиною цього тому. Летем, автор визнаної монографії *The Holy Trinity: In Scripture, History, Theology, and Worship* («Свята Трійця: у Писанні, історії, богослов'ї та поклонінні»), привносить сюди свою спеціалізовану експертизу. Летем уникає помилки «пруф-текстінгу» (виривання віршів з контексту) при обґрунтуванні Трійці. Замість цього він простежує «прогресуюче одкровення» Триєдиного Бога, починаючи з натяків на множинність у Старому Завіті, персоніфікації Слова та Мудрості, і месіанських очікувань. Він переходить до Нового Завіту, щоб продемонструвати божественність Христа і Духа, акцентуючи увагу на рівності Ісуса з Богом через призму поклоніння – Ісуса включають у божественну ідентичність, тому що Йому поклоняються.

Історичний розділ (глави 3 і 4) є особливо цінним для української церкви. Летем проводить читача крізь аріанську кризу, формування Нікейсько-Константинопольського символу віри, даючи точні визначення термінів *ousia* (сутність), *hypostasis* (іпостась) та *perichorēsis* (взаємопроникнення), переконливо доводячи, що ці терміни не якийсь філософський баласт, а необхідні інструменти для захисту біблійної істини про те, що Бог є єдиним у Трьох Особах. Критично важливо, що Летем приділяє значну увагу суперечці навколо *filioque* (ісходження Духа від Отця «і Сина»). В Україні, де західна та східна традиції стикаються навколо цього пункту, нюансований підхід Летема є незамінним. Він аналізує біблійні дані, історичне розходження між Сходом і Заходом, і пропонує конструктивний шлях, який поважає монархію Отця як джерела в Трійці, водночас підтримуючи єдиносущну єдність Духа з Сином. Летем визнає легітимність східного занепокоєння щодо збереження монархії Отця, але також захищає західну турботу про нерозривний зв'язок між Сином і Духом. Цей розділ сам по собі виправдовує включення книги в навчальні плани українських семінарій, оскільки він готує студентів розуміти найглибший богословський розлом у їхньому національному контексті з любов'ю та точністю. У Розділі 4 Летем детально розглядає проблему *filioque*, де він не обмежується простою апологетикою західної позиції. Летем проводить ґрунтовну працю, аналізує біблійні дані (4.4.1), розрізняючи онтологічне ісходження (*procession*) та ойкономічне послання (*mission*) Духа. Він реконструює історію (4.4.4), показуючи, як *Filioque* виникло як антиаріанський аргумент у Іспанії, а не як спроба узурпації влади Римом. Він визнає слушність східної критики (4.4.3), погоджуючись з каппадокійським акцентом на "монархії Отця" як єдиного джерела (*arche*) в Трійці, але одночасно застерігаючи, що західна модель ризикує розмити особистісні властивості Отця і Сина, перетворюючи Духа на функцію їхньої спільності, а не на повноцінну Особу.

Летем пропонує конструктивний шлях вперед, який поважає західну традицію (Дух як любов між Отцем і Сином), але інтегрує східну вимогу збереження унікальності Іпостасей. Цей екуменічний, але конфесійно стійкий підхід є зразком для ведення міжконфесійного діалогу в Україні. Глибока та компетентна взаємодія Летема з православ'ям робить підручник особливо цінним для України, де православ'я є культурною та духовною домінантою.

Летем вступає в діалог із сучасними викликами, зокрема, розділ 5.9 присвячено «Відкритому теїзму» – погляду, згідно з яким Бог не володіє вичерпним знанням про майбутні дії вільних агентів. Летем надає ґрунтовну біблійну та богословську критику відкритого теїзму, захищаючи класичний погляд на всевідання та суверенітет Бога, водночас розглядаючи проблему зла та природу божественних декретів. Ця апологетична складова готує пасторів до захисту класичного вчення про Бога проти сучасних ревізіоністських течій, які прагнуть «гуманізувати» Бога коштом Його божественності.

У другій частині Летем розглядає вчення про Письмо і хоча Летем починає з Бога, він відстоює найвищий погляд на Писання як когнітивну основу богослов'я. Розділ 6 охоплює необхідність, канон, богонатхненність, авторитет та непогіршеність (inerrancy) Писання. Летем вступає в полеміку з бартівським поглядом на «тримірну форму Слова Божого». Визнаючи корисність розрізнення Барта (Слово відкрите, написане і проповідане), Летем критикує небажання Барта ототожнювати текст Писання безпосередньо зі Словом Божим в онтологічному сенсі. Летем захищає концепцію «органічного натхнення», стверджуючи, що людське авторство Писання не компрометує його божественний авторитет чи непогіршеність, цей нюансований захист оберігає церкву як від ліберальної ерозії біблійного авторитету, так і від фундаменталістських теорій механічного диктанту, які ігнорують людський елемент тексту. Крім того, Летем розглядає питання ясності та достатності Писання, взаємодіючи з претензіями харизматичного руху щодо продовження одкровення, стверджуючи завершеність Божого одкровення у Христі, засвідченого в Писанні, Летем надає пастирський запобіжник проти суб'єктивізму та потенційних зловживань владою, які можуть виникати в деяких гіперхаризматичних колах. Летем також реагує на сучасні виклики. У книзі є спеціальний екскурс (6.8.3) з критикою поглядів Пітера Еннса, чия «інкарнаційна модель» Письма призвела до заперечення історичності певних біблійних подій (наприклад, історичного Адама). Летем показує, що

справжня інкарнаційна аналогія вимагає віри в повну істинність людського слова Письма, так само як людська природа Христа була безгрішною.

Розділи, присвячені людству та завіту (Частини 4 і 5), демонструють вірність Летема теології завіту. У своїй антропології Летем торкається нагальних питань гендеру та сексуальності. Розділ 11.3 розглядає людство як чоловіка і жінку, стверджуючи їх як «рівних і відмінних». Він критично взаємодіє з феміністичним богослов'ям, аргументуючи, що біблійне розрізнення статей ґрунтується на акті творіння та образі Божому, а не лише на культурній обумовленості. Летем підкреслює, що рівність осіб Трійці існує у формі порядку, що включає стосунки авторитету та підпорядкування, і людина, відображаючи Бога, також є істотою стосунків, де рівність чоловіка і жінки існує у формі порядку. У добу гендерної плутанини спокійний, біблійно обґрунтований захист комплементарної позиції Летема забезпечує стабільну основу для християнської етики та сімейного життя.

Летем детально аналізує догріховний стан Адама. Він рішуче відкидає позицію Джона Мюррея, який заперечував існування завіту до гріхопадіння, стверджуючи, що «завіт» завжди передбачає викуплення. Летем показує, що вся структура стосунків в Едемі була завітною, адже були сторони, умови (послух), обітниця (життя, символізоване деревом життя) і загроза (смерть). Водночас, Летем критикує Мередіта Клайна за надмірний акцент на «справедливості» та «ділах» у цьому завіті. Летем віддає перевагу терміну Вестмінстерських стандартів – «завіт життя», аргументуючи цей вибір тим, що навіть у стані невинності стосунки між Богом і людиною базувалися на «добровільному сходженні» Бога. Адам не міг «заробити» життя у комерційному сенсі; Бог у Своїй благоді встановив умови, за яких послух вів до есхатологічного життя. Це нюансування є важливим для уникнення сухого легалізму і підкреслення благоді Бога від початку творіння. Летем також спростовує помилкове твердження, що Мойсеїв завіт був простим «перевиданням» (republishation) завіту діл. Він розглядає Мойсеїв завіт як підпорядкований завіту благодаті, призначений підготувати Ізраїль до приходу Євангелія, що узгоджується з вченням Павла в Галатам.

Христологія Летема є міцно халкедонською. Він захищає вчення про дві природи Христа (божественну і людську), з'єднані в одній особі (іпостасна єдність), проти древніх ересей, таких як несторіанство та

євтихіанство, які часто відроджуються в нових формах. Особливої уваги заслуговує його захист *extra calvinisticum* (вчення про те, що вічний Син зберігає своє безмежне існування поза плоттю навіть під час втілення) та *communicatio idiomatum* (передача властивостей). Ці технічні, але життєво важливі доктрини пояснюються з ясністю, демонструючи, як вони захищають цілісність Євангелія. У своєму розгляді спокути Летем підтримує карну замісну жертву як центральну, але інтегрує її з іншими біблійними мотивами, такими як *Christus Victor* та рекапітуляція. Такий багатогранний підхід збагачує проповідь про хрест, дозволяючи пастору проголошувати смерть Христа і як юридичне задоволення за гріх, і як космічну перемогу над силами темряви – тема, яка глибоко резонує в контексті війни та страждань, з якими стикається Україна сьогодні.

Можливо, найбільш інноваційним та практично потужним аспектом праці Летема є інтеграція спасіння та церкви. На відміну від багатьох систематик, які розглядають індивідуальне спасіння (сотеріологію) ізольовано від корпоративного тіла (еклезіології), Летем сплітає їх разом через доктрину єднання з Христом. Летем відмовляється розглядати «союз з Христом» просто як одну з ланок *ordo salutis* (порядку спасіння). Для нього це – всеохоплююча реальність, «центральна істина всього біблійного вчення про спасіння», бо блага спасіння – виправдання, усиновлення, освячення, прославлення – ми отримуємо не як окремі пакети, а лише оскільки ми з'єднані з Особою Христа. Така перспектива зміщує богослов'я від сухої, транзакційної моделі до живої, реляційної та співучасницької моделі. Летем показує, що виправдання неможливе без реального життєвого зв'язку з Христом, так само як і освячення.

Найбільш значущим для українського контексту є те, що Летем формулює «протестантський погляд на теозис» (обоження). Летем сміливо реабілітує цей термін, традиційно асоційований з православ'ям, для реформатської теології. Спираючись на 2 Петра 1:4, отців церкви (Атанасія, Кирила), та вчення Кальвіна про наше єднання з Христом, Летем аргументує, що спасіння – це трансформація у подобу Божу. Він уточнює, що це не є онтологічною зміною – люди не стають Богом за сутністю, але ми наповнюємося божественним життям, славою та святістю через Христа. Це «вдосконалення союзу» з Христом, де віруючі беруть участь у передаваних атрибутах та житті Бога. Відновлюючи цю доктрину, Летем надає реформатським віруючим мову для комунікації багатства своєї віри православним, показуючи, що реформатська традиція має «тісніший зв'язок з ранньохристиянськими формулюваннями», ніж зазвичай вважається. Це єкуменічний прорив, який не компрометує реформатські особливості, а поглиблює їх. Для українського контексту це має

революційне значення. Це надає українським протестантам богословську мову, зрозумілу православним, водночас наповнюючи її біблійним, євангельським змістом. Теозис у Летема – це не альтернатива виправданню вірою, а його мета і завершення в есхатологічній перспективі.

Летем робить методологічний прорив, інтегруючи сотеріологію та еклезіологію. Розділ 22 має назву «Спасіння і Церква». Він стверджує, що спасіння не є індивідуалістичним проектом («я і мій Ісус»), а завжди відбувається в контексті Тіла Христового. Це прямий виклик українському євангельському середовищу, де часто домінує низька еклезіологія і погляд на церкву як на добровільний клуб за інтересами.

Щодо таїнств, Летем захищає традиційний реформатський погляд. Він критикує сучасний євангельський погляд на таїнства як на «голі символи» або акти послуху з боку людини, натомість він відновлює кальвіністське вчення про таїнства як дієві засоби благодаті. Щодо Господньої Вечері, Летем захищає доктрину реальної духовної присутності Христа: віруючі справді живляться Христом через Духа вірою, підносячись вірою на небеса. Це тісно пов'язано з його концепцією теозису – у Причасті ми єднаємося з прославленою людськістю Христа і через Нього долучаємося до життя Трійці. Цей розділ є потужним закликом до відновлення сакраментального життя в українських церквах, протиставляючи себе як голому меморіалізму, так і субстанціальній зміні. Це високе сакраментальне богослов'я відновлює благоговіння і центральність Столу в християнському поклонінні, коригуючи тенденцію розглядати проповідь як єдиний засіб благодаті.

В останній частині книги, частина 8 «Кінцеві цілі Божі», Летем розглядає есхатологію. Тут він критикує популярний до сьогодні і в Україні диспенсационалізм (преміленіалізм), який часто веде до песимізму щодо історії та культури. Він схиляється до аміленіалізму з постміленіальними нотками (або «оптимістичного аміленіалізму»). Він вірить, що Царство Боже вже встановлене і діє через проповідь Євангелія, і ми можемо очікувати перемоги Христа в історії, хоча й через боротьбу. Летем твердо дотримується традиційного вчення про вічне свідоме покарання в пеклі, відкидаючи модні нині теорії анігіляціонізму (знищення душі) та універсалізму. Його підхід тут є тверезим і екзегетично обґрунтованим, нагадуючи про серйозність гріха та святість Бога.

Чому саме ця книга потрібна українській семінарії та пастору сьогодні?

В умовах війни та соціальних трансформацій в Україні відбувається переосмислення ролі церков. Летем надає інструментарій для компетентного діалогу з православ'ям. Знання про filioque, теозис, ікони (які Летем обговорює зважено, розрізняючи ідолопоклонство і шанування 16), дозволяє протестантам говорити з православними братами мовою спільної спадщини, а не мовою сектантського відчуження.

Українські церкви часто страждають від «богословської анемії». Підручник Летема задає високий стандарт академічної доброчесності. Він вчить думати систематично, історично і біблійно. Для студентів семінарій, таких як Євангельська реформатська семінарія України, ця книга стане незамінним ресурсом, що поєднує глибину минулого теологічного надбання з доступністю сучасних авторів. Кожен розділ завершується питаннями для обговорення та бібліографією, що робить її ідеальною для використання в навчальному процесі.

Летем пише як пастор, якому болить за церкву. Всі розуміють, що хороша богословська освіта не є самоціллю, але має служити для служіння в проповіді та пастирстві. Летем, який сам упродовж понад тридцяти років служив як пастор у різних громадах, розуміє цей взаємозв'язок. Хоча його праця по суті є академічною, він постійно звертає увагу на практичні наслідки доктрин. Наприклад, у обговоренні провидіння і декретів Божих Летем не лише глибоко викладає різні теологічні позиції, але і показує, як кожна позиція впливає на проповідь і пастирство. Як проповідувати про божественну суверенність без того, щоб мати фаталістичне розуміння людської відповідальності? Як розуміти обрання Богом, щоб це приводило до смирення й послуху, а не до гордості? А його акцент на союзі з Христом та впевненості у спасінні є саме тими «ліками», яке потрібне людям, травмованим війною та невизначеністю.

Переклад «Систематичного богослов'я» Роберта Летема українською мовою є провиденційним даром. У час, коли церква в Україні потребує глибокого коріння, щоб вистояти перед штормами історії, війни та культурного тиску, ця книга пропонує якір – вона є твердо реформатською, але широко кафолічною; інтелектуально суворою, але духовно поживною; глибоко західною у своїй точності, але напрочуд східною у своїй чутливості до таємниці.

«Систематичне богослов'я» Роберта Летема – це монументальна праця, яка повертає нас до джерел віри, щоб дати сили йти в майбутнє. Ми

беззастережно рекомендуємо цей том як надійний ресурс для українських богословів, пасторів та віруючих.

Сергій Судаков

Викладач ЄРСУ, пастор Харківської пресвітеріанської церкви